

Wiśniowski, Eugeniusz

"Kirche und Visitation. Beiträge zur Erforschung des frühneuzeitlichen Visitationswesens in Europa", hrsg. von Ernst Walter Zeeden und Peter Thaddäus Lang, Stuttgart 1984 : [recenzja]

Przegląd Historyczny 76/4, 886-889

1985

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych, tworzonej przez Muzeum Historii Polski w Warszawie w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został opracowany do udostępnienia w Internecie dzięki wsparciu Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego w ramach dofinansowania działalności upowszechniającej naukę.

i indeks osób (zabrakło niestety topograficznego). Skądinąd przydałby się plan siedemnastowiecznej Warszawy, konsekwentnie zamieszczany we wcześniejszych wydawnictwach dotyczących dziejów stolicy w tej epoce. Na uznanie zasługuje dobór i jakość ilustracji, w szeregu przypadków wykraczających poza stereotypowy zestaw fragmentów warszawskich panoram.

Spora liczba usterek i potknięć nie powinna prowadzić do negatywnej oceny pracy Jerzego Lileyki. Większość z nich dałaby się bez trudu poprawić w następnym wydaniu, które z pewnością tak jak i pierwsze znalazłoby licznych nabywców. Z kolei pominięcia sygnalizowane przy analizie poszczególnych fragmentów, w znacznej części wynikają ze stanu współczesnej warsawianistyki. Wreszcie uwagi dotyczące rozłożenia akcentów i wad kompozycji są z natury dyskusyjne. W sumie otrzymaliśmy studium może niedoskonałe, ale na pewno pożyteczne.

Andrzej Karpiński

Kirche und Visitation. Beiträge zur Erforschung des frühneuzeitlichen Visitationswesens in Europa, hrsg. von Ernst Walter Zeeden und Peter Thaddäus Lang, „Spätmittelalter und Frühe Neuzeit. Tübinger Beiträge zur Geschichtsforschung“ t. XIV, Anton Hiersemann, Stuttgart 1984, s. 248.

Dawno zwrócono już uwagę na wartość źródłową akt wizytacyjnych, niekiedy korzystano z nich, opracowując takie czy inne zagadnienia. Szerzej jednak zainteresowano się tym typem źródła dopiero po II wojnie światowej, dostrzegając w nim nie tylko ogromne bogactwo materiału historycznego, odnoszącego się do bardzo różnych dziedzin ludzkiej działalności, ale także możliwość statystycznego i porównawczego uchwycenia rozmaitych przejawów życia społeczno-religijnego. Waga tego źródła jest tym większa, że jako wytwór kościelnego aparatu kontroli zasięgiem swym obejmuje ono cały świat chrześcijański. Stąd też rodzące się w niektórych krajach inicjatywy, zmierzające do rejestracji rozproszonych akt wizytacyjnych i publikacji ich repertoriów. Dla terenu Niemiec prace tego typu, prowadzone pod kierunkiem prof. Ernsta Waltera Zeedena z Tübingen, zostały uwieńczone wydaniem dotychczas dwóch woluminów obliczonego na 7 tomów repertorium¹. Dziełem tego zespołu jest również publikacja zbiorowej pracy, wymienionej wyżej. W dziele tym kilku autorów różnych narodowości przedstawiło związane z aktami wizytacyjnymi problemy badawcze w swoich krajach: we Francji, Włoszech, w Polsce, Anglii i Niemczech. Jedynie pierwszy artykuł pióra Bernharda Langa „George Orwell im gelobten Land. Das Buch Deuteronomium und der Geist kirchlicher Kontrolle” posiada odmienny charakter: traktuje o zjawisku kontroli religijnej jako elemencie porządku i dyscypliny w świetle przepisów Starego Testamentu, wskazując na biblijne korzenie instytucji wizytacji.

Francuskim aktem wizytacyjnym z okresu XVI—XVIII w. poświęcił swe uwagi Marc Venard: „Die französischen Visitationsberichte des 16. bis 18. Jahrhunderts”. Sam autor jest członkiem zespołu, pracującego od r. 1968 nad przygotowaniem i publikacją repertorium wizytacji francuskich. W prezentowanym artykule autor przedstawia proces narastania akt wizytacyjnych, zwracając uwagę na przemiany stosunku władz kościelnych do samej czynności wizytacyjnej. Najstarsze wizytacje z terenu Francji pochodzą z XIII w., liczba ich wzrasta w stuleciach następujących, zwłaszcza od początków XVII w., a więc po edykcje nantejskim. Wizy-

¹ Planowana całość wydawnictwa przedstawia się następująco: t. I: *Hessen*; t. II: *Baden-Württemberg (2 Teilbände)*; t. III: *Bayern (3 Teilbände)*; t. IV: *Nordrhein-Westfalen*; t. V: *Rheinland-Pfalz/Saarland*; t. VI: *Niedersachsen*; t. VII: *Schleswig-Holstein/Hamburg/Bremen*.

tacje stają się wówczas ważnym elementem reformy duszpasterskiej, oraz najważniejszą formą obecności biskupa wśród wiernych. W parze z nasileniem wizytacji w XVII—XVIII w. szła rozbudowa kwestionariusza wizytacyjnego, który na przełomie XVII/XVIII stulecia pojawił się w postaci drukowanej, a krąg pytań w miarę upływu czasu w coraz szerszym zakresie obejmował obok instytucji kościelnych wiernych. Autor charakteryzuje też dotychczasowe wydawnictwa akt wizytacji oraz oparte o nie prace, poświęcone różnym problemom społeczno-religijnym, zwraca uwagę na postępek w krytycznej ich ocenie. Repertorium akt wizytacyjnych, którego kilka tomów zostało już opublikowanych, zmierza do objęcia wszystkich wizytacji aż po czasy współczesne. Repertorium jest sporządzone według diecezji, przy czym całość podzielono na dwie serie: pierwsza obejmuje dawne diecezje aż po rok 1790 (*"Anciens diocèses (jusqu'en 1790)"*)²; druga — diecezje późniejsze, począwszy od roku 1801 (*"Diocèses concordataires et post-concordataires (à partir de 1801)"*)³. Podział ten jest uzasadniony gruntowną zmianą mapy diecezji, spowodowanej wielką rewolucją francuską. W ramach każdej serii diecezje są uporządkowane alfabetycznie, zaś w ramach diecezji akta wizytacyjne i związane z nimi dokumenty są uporządkowane według kolejnych biskupów. O ogromie przedsięwzięcia świadczy fakt, że przedrewolucyjna Francja liczyła 150 diecezji. Repertorium zawiera zaś informacje dotyczące akt wizytacyjnych i związanych z nimi dokumentów (datacja, miejsce przechowywania, publikacje, język), oraz w zakodowanej formie wiadomości o treści przekazów wizytacyjnych. Jako kod zastosowano system dziesiętny, w którym każdy punkt dzieli się na dalsze podpunkty. Ze stu możliwych podpunktów wykorzystano 77. Podstawowe 10 punktów obejmuje następujące problemy: 0 — warunki wizytacji, 1 — środowisko geograficzne i ludzkie, 3 — przyległości i finanse, 4 — personel kościelny, 5 — wspólnoty zakonne, 6 — kult, 7 — nauczanie i instytucje pomocnicze, 8 — parafianie: stan moralny, 9 — dyssydenci i niekatolicy. Trzeba zauważyć, że tytuł ostatniego punktu jest mało precyzyjny. Dyssydenci bowiem, oznaczając chrześcijan odłączonych od wspólnoty z Kościołem Rzymskim, mieszczą się w pojęciu niekatolików, które obejmuje nadto niechrześcijan, a więc żydów czy muzułmanów. Wiąsciwszym więc byłoby określenie tego punktu: dyssydenci i niechrześcijanie. Repertorium dostarcza więc informacji o problemach, do których materiał znajduje się w poszczególnych aktach wizytacyjnych. Dodatek do artykułu M. Venarda zawiera szczegółowy wykaz wyróżnionych problemów oraz ich kodów.

Wzrost zainteresowań aktami wizytacyjnymi w najnowszej historiografii włoskiej konstatuje Angelo Turchini w artykule „*Studium, Inventarisierung, Regestenbildung und Edition der Visitationsakten des 15. und 16. Jahrhunderts: italienische Erfahrungen und offene Probleme*”. Zwraca w nim uwagę na trzy nurty prac nad wizytacjami włoskimi. Pierwszy, koncentrujący się wokół kierowanego przez El. Massa wydawnictwa „*Thesaurus ecclesiarum Italiae*” zmierza do publikacji akt wcześniejszych, od średniowiecza aż po XVII w. W jego ramach wydał A. Marani w r. 1970 „*Atti pastorali di Minuccio Minucci di Zara (1596—1604)*”, zapowiedziano zaś publikację akt wizytacyjnych z diecezji: Werona (1454—1460), Ivrea (1329), Ferrara (1432—1446), Piza (1463), Triest (1579), Zara (1579), Wenecja (1581). Prowadzone tu prace charakteryzują się dążeniem do publikacji pełnych tekstów, co jest, oczywiście, przedsięwzięciem niesłychanie trudnym i pracochłonnym. Drugi kierunek prac, podjęty przez Centrum Badań nad Dziejami Społeczno-Religijnymi z siedzibą w Vincency, biorąc pod uwagę gwałtowne narastanie akt

² Ukazały się następujące tomy: t. I: *Adge-Bourges*; t. II: *Cahors-Lyon*; t. III: *Mâcon-Ries*, wyd. CNRS, Paris 1978 i 1980.

³ Ukazały się następujące tomy: t. I: *Marseille-Viviers*, wyd. CNRS, Paris 1978 i 1980.

wizytacyjnych od XVI w. oraz realne możliwości badawcze i wydawnicze, opracował koncepcję publikacji akt wizytacji w formie regestów, uwzględniających problemy, zawarte w wypracowanym kwestionariuszu, bardzo zbliżonym do kwestionariusza francuskiego. Podjęte w tym zakresie już w r. 1964 badania zaowocowały w r. 1969 publikacją pierwszego tomu planowanej serii regestów akt wizytacyjnych⁴. Trudności w dotarciu do akt wizytacyjnych, ich nieraz rozproszenie zmobilizowało koncepcję przygotowania jako podstawowego i pierwszoplanowego ich wykazu w postaci repertorium. Zdaniem A. Turchiniego repertorium winno dostarczyć informacji przede wszystkim o źródle: czasie jego sporządzenia, wizytatorze, zwizytowanym terytorium. Natomiast informacje o jego zawartości winny ograniczyć się jedynie do wskazania ogólnych, poruszonych w nim problemów, nie rozpracowanych tak szczegółowo, jak to przewiduje kwestionariusz francuski. W dodatku do artykułu dołączył autor wykaz znanych wizytacji włoskich od XIII do schyłku XV w., oraz wizytacji od XVI do początków XVII w. w okręgu Romagna.

Problematykę polskich akt wizytacyjnych przedstawił Stanisław Lita k. Stwierdził on, iż mimo bogactwa liczących setki woluminów akt wizytacji, znajdujących się w polskich archiwach diecezjalnych, poświęcona im literatura naukowa jest skromna. Jedyne krytyczne ich opracowanie stanowi rozprawa ks. Stanisława Librowskiego o wizytacjach diecezji włocławskiej; on opracował też repertorium akt wizytacji teje diecezji, jednak całkowicie odmienne od wzorca francuskiego. Nie ogranicza się ono bowiem jedynie do ogólnej informacji o poszczególnych wizytacjach i ich problematyce, ale wylicza po kolei zwizytowane parafie, zaś w ich ramach poruszone problemy wraz z podaniem stron względnie kart. Obfitszych informacji na temat tego gatunku źródeł dostarcza redagowane przez tegoż samego autora czasopismo „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, ukazujące się od r. 1960. W niewielkim tylko stopniu były akta wizytacji publikowane. Mimo to jednak historycy od dawna zdają sobie sprawę z ich wartości, o czym świadczą coraz liczniej pisane w oparciu o nie rozprawy. Podobnie jak na Zachodzie, także u nas wizytacje były przeprowadzane w oparciu o ustalony kwestionariusz pytań, dostosowanych do aktualnych potrzeb. Językiem akt wizytacyjnych była z reguły łacina. Język polski w szerszym zakresie pojawia się dopiero w drugiej połowie XVIII w., natomiast niektóre pomorskie wizytacje z XVIII w. były w całości lub części pisane po niemiecku. Problematyka polskich akt wizytacyjnych, której autor poświęcił wiele miejsca, była podobna do występującej w wizytacjach zachodnich.

Bardzo ciekawą próbę interpretacji katolickich kwestionariuszy wizytacyjnych w Niemczech z okresu XVI—XVII w. zaprezentował w kolejnym artykule Peter Thaddäus Lang: „Reform im Wandel. Die katholischen Visitationsinterrogatorien des 16. und 17. Jahrhunderts”. Zgromadził on 65 takich kwestionariuszy, z których 26 pochodziło z XVI, a 39 z XVII stulecia. Liczba zawartych w nich pytań wahała się od 7 do 751, wynosząc najczęściej od 50 do 150, przy czym zwiększała się ona w miarę upływu czasu. Poprzez częstotliwość występowania pewnych pytań, ich pojawianie się lub zanik autor śledzi zachodzące przemiany społeczno-religijne, kierunek rozwijającej się reformy. Najwięcej pytań odnosiło się do duchowieństwa. O ile początkowo zmierzały one do wyeliminowania podstawowych niedomogów: braku wykształcenia, niemoralności, zeświecczenia, to później przebija z nich troska o wyższy poziom życia religijnego i większą gorliwość duszpasterską. W wypadku wiernych zauważyć można przesuwanie się punktu ciężkości zainteresowań z zagadnień herezji, czystości dogmatycznej na problemy życia sakramentalnego. Śledząc zmiany kwestionariusza, autor zauważa w nim, generalnie biorąc, dwie fa-

⁴ *La visita pastorale di Ludovico Flangini nella diocesi di Venezia (1803)*, wyd. B. Bertoli, S. Tramontin, Roma 1969.

zy rozwojowe. W pierwszej, trwającej do początków XVII w., dominuje dążenie do likwidacji zjawisk negatywnych; druga, późniejsza, charakteryzuje się wysiłkiem do rozwoju zjawisk pozytywnych. Dołączone do artykułu dodatki zawierają obok tabel i wykresów dwa pełne kwestionariusze oraz wykaz zanalizowanych w pracy interwatoriów.

Terenu Niemiec dotyczy także artykuł Paula Müncha „Kirchenzucht und Nachbarschaft. Zur sozialen Problematik des calvinistischen Seniorats um 1600”. Jest on poświęcony instytucji kontroli w Kościele kalwińskim, którą sprawowali seniorzy-prezbiterzy. Scharakteryzowawszy stan dotychczasowych badań i teoretyczne założenia instytucji senioratu, autor śledzi praktyczną realizację teoretycznych postulatów w okręgu Nassau-Dillenburg w oparciu o akta wizytacyjne z r. 1590. Uzyskane rezultaty rzucają ciekawe światło nie tylko na różnorodne niedomogi, ale również na społeczne uwarunkowania postaw duchowieństwa kalwińskiego.

Wizytacjom angielskim poświęca swe uwagi Rosemary O'Day w artykule „Geschichte der bischöflichen Kirchenvisitation in England, 1500—1689”. Uwagę koncentruje ona głównie na przebiegu procesu wizytacyjnego, zachodzących w nim zmianach i lokalnych różnicach. Na terenie Anglii i Walii wizytacje przeprowadzane były regularnie od XIII w. Początkowo obejmowały one przede wszystkim klasztory, podległe jurysdykcji biskupiej, dopiero w końcu XV w. w kręgu zainteresowań wizytatorów znalazło się w szerszym zakresie również duchowieństwo świeckie i wierni. Wizytacje przeprowadzali biskupi (co trzy lata), archidiaconi (co rok) i arcybiskupi. W pierwszym roku panowania Elżbiety I została przeprowadzona też wizytacja królewska przez wyznaczonych komisarzy. Wizytujący zasięgaliby informacji o stanie parafii poprzez zeznania starszyny parafialnej. W czasach Elżbiety I zostały wprowadzone kwestionariusze wizytacyjne, których treść zmieniała się w zależności od zainteresowań biskupa takimi lub innymi sprawami. Stąd istnieją niebezpieczeństwa i trudności przy porównywaniu rezultatów różnych wizytacji, z których każda była przeprowadzona pod innym kątem widzenia. Jako rezultat przeprowadzonej wizytacji sporządzany był *liber compertorum*, który zawierał listę skarg i zarzutów, wysuwanych zarówno przez wiernych jak i duchowieństwo na niedomogi życia kościelnego i religijnego. Notowano w nich także podjęte środki zaradcze, które niekiedy były ujmowane w odrębną księgę, *liber actorum*. Odrębną księgę stanowił też tzw. *liber cleri*, zwany w wypadku wizytacji archidiakańskich *call book*. Księga ta zawierała dane, dotyczące zatrudnionego personelu parafialnego, a w wypadku duchownych także dane, potwierdzające przyjęte święcenia. W oparciu o te księgi sporządzano niekiedy tzw. *specula*, przedstawiające szczegółowy opis diecezji. Charakterystyczną cechą angielskiego systemu wizytacyjnego po r. 1588 był ścisły związek między polityką kościelną państwa a wizytacjami biskupimi. Widoczne jest tu dążenie kierownictwa kościelnego do ujednoczenia stosunków kościelnych. Jednak mimo podejmowanych wysiłków w tym kierunku, którym miał służyć udoskonalony system wizytacyjny, jedności religijnej nie zdołano narzucić. Dodatek do pracy zawiera wykaz zachowanych akt wizytacyjnych z terenu Anglii z lat 1500—1689.

W sumie opublikowany zbiór artykułów daje bardzo pożyteczny przegląd problemów, związanych z instytucją wizytacji kościelnych, aktami wizytacyjnymi i kryjącymi się w nich możliwościami badawczymi. Przegląd ten jest tym ciekawszy, że zawiera pewne perspektywy porównawcze, równocześnie zaś pozwala zorientować się w zaawansowaniu prac nad rejestracją tak ważnego źródła, jakim są akta wizytacyjne. Trzeba tylko żałować, że wśród przedstawionych artykułów zabrakło poświęconego wizytacjom niemieckim.